

**Письменник, породжений відчаєм:
до проблеми духовного самовизначення Ф. Кафки**

У статті йдеться про юдейський компонент проблеми духовного самовизначення Ф. Кафки.

Ключові слова: проблема духовного самовизначення, юдейський компонент.

В статье идет речь об иудейском компоненте проблемы духовного самоопределения Ф. Кафки.

Ключевые слова: проблема духовного самоопределения, иудейский компонент.

This paper deals with the judaical component of F. Kafka's spiritual self-identification's problem.

Key words: spiritual self-identification's problem, judaical component.

"У тебя неверное представление о сущности дела, – сказал священник. – Приговор не выносится сразу, но разбирательство постепенно переходит в приговор". Ф. Кафка. "Процесс" [1, с. 237].

Юдейська складова духовного самовизначення Ф. Кафки досі є найгострішою серед дискусійних проблем вивчення його творчості. Це пояснюється багатьма причинами, насамперед невизначеним ставленням Кафки до свого єврейства. "Что у меня общего с евреями? – питався Кафка у щоденнику (запис від 8 січня 1914 р.). – У меня даже с самим собой мало общего, и я должен бы совсем тихо, довольный тем, что могу дышать, забиться в какой-нибудь угол" [2, с. 199]. Та й сама дотичність постаті Кафки до горезвісного "єврейського питання", з приводу якого він і сам чимало іронізував, і без його участі провокує конфлікт інтерпретацій. Тож зрозуміле прагнення шанувальників Кафки "вберегти" його спадок від монополізації єврейством².

Наразі можна окреслити кілька напрямків попередніх дискусій щодо релігійності письменника. Вектор заглиблення Кафки в

² Показовою в цьому сенсі є думка Євгенії Волощук: "О бродовском моноеврейском прочтении Кафки сегодня и говорит нечего: будь это так, то за время, истекшее после смерти писателя, его книги заняли бы место рядом с книгами похожих на него австрийцев – немецкоязычных евреев из удаленных от метрополии регионов Дунайской империи, К. Э. Францоа или А. Маргул-Шпербера" [3, с. 68].

юдейську традицію, як систему духовних орієнтирів Кафки і витоків його творчості, першим визначив М. Брод [4]. Втрату Кафкою цих орієнтирів найбільш послідовно обстоював В. Беньямін: опонуючи М. Броду і його наступникам у теологізації Кафки (Х. Й. Шепсу, Б. Рангу, В. Хаасу) [5, с. 75–76], він убачав у постаті письменника відступника юдаїзму, чиї тексти відтворюють "хворобу традиції": Агаду у стані зіткнення "з правилом і порядком учення, з буквою і духом Галахи"³ [5, с. 101].

Серед тих, хто відмовляв Кафці у будь-якому віросповіданні, найбільш категоричну позицію мав Г. Блум. Він уважав, що "Кафку не можна назвати ні єврейським скептиком, ні гностиком, ні еретиком", бо він відкидає будь-які авторитети і говорить про своє внутрішнє єство "з чисто єврейською негацією" [6, с. 522,524].

Думку більшості сучасних дослідників, що свідомо уникають "поверхової міфологізації" (Г. Андерс) творчості Кафки незалежно від змістового наповнення, найбільш переконливо висловив Р. Робертсон. Простежуючи зв'язки текстів Кафки з Кабалою, він прийшов до висновку, що у Кафки "образність релігії справджується як вираз релігійного імпульсу, проте є хибною як його інтерпретація" [6, с. 521]. Такий погляд, хоч і спрямовує на художній вимір текстів Кафки, позбавляє цілісного бачення його творчості. Тому дискусія про духовне самовизначення Кафки досі триває, набуваючи нових акцентів.

Концептуально новою в цьому контексті видається розвідка Євгенії Волощук, де творчість Кафки розглядається вже крізь призму світоглядних пошуків доби постмодернізму. Підсумовуючи попередні дискусії про релігійність Кафки, дослідниця пропонує певною мірою компромісну версію, що, зважаючи на численні спроби спростування Брода, справді стає словом на його захист⁴. Волощук також не погоджується з юдейською детермінованістю переконань Кафки. "Может быть, – припускає вона, – кафковская тоска по Абсолютному, как хотелось видеть Броду, и не была лишена еврейской подпочвы, но не из этой подпочвы она вырастала. Напротив, из "переживания Абсолютного" вырастал интерес писателя к иудаизму (вспомним перечисляемые Кафкой через запятую сионизм и антисионизм), равно как и представления Кафки о совершенстве творчества или идеальной полноте жизни" [3, с. 80].

Ясна річ, ніхто не заперечує єврейське походження Кафки, тож загальною тенденцією дискусій про переконання письменника, стає

³ Галаха і Агада – відповідно законодавча та ілюстративна частини Талмуду (Усної Тори).

⁴ Таку назву має відповідний розділ книги [3, с. 79].

розмежування духовного самовизначення Кафки і його національної ідентичності⁵.

Таке бачення доволі закономірне з огляду на співмірність духовного і національного в юдейській і християнській традиції. У християнській парадигмі обраним народом є уся Церква Христова, тож зв'язку між духовною і національною ідентичністю насправді не існує, бо одна спростовує іншу⁶.

З погляду юдейської традиції, духовна і національна ідентичність тотожні, бо одна визначає іншу. Господь, укладаючи Угоду з Авраамом, обрав народ для виконання духовної обітниці [Бут. 17]. Відлік історії єврейського народу бере початок від отримання Моїсеєм Закону Божого [Вих. 20]. Відтак і сама ця історія ортодоксальним єврейством сприймається як втілення обітниць, даних Богові, де будь-який відступ від умов Завіту є відпадинням від Творця. Однак і цей відступ не спростовує Угоду. Тож від народження єврей покликаний виконувати обіцяне Богові Авраамом. Відповідно традиція не розмежовує поняття "єврей" та "юдей".

Кафка мало висловлювався про своє ставлення до юдейства. Його щоденникові записи (принаймні до 1920 р.) засвідчують лише "зовнішній сюжет" цих взаємин. Можливо тому, що, не ставлячи під сумнів своє єврейство, довгий час Кафка сприймав його загалом як щось зовнішнє щодо себе: спосіб життя (єврейське гето), обрядовість (синагога), культурний осередок (єврейський театр, ідиш література), національну меншину на межі вимирання (Хаскала⁷), зрештою вчення (Талмуд, хасидизм⁸, сіонізм) [2].

Внутрішній вимір духовного самовизначення Кафки певною мірою простежується у його "Листі до батька" (1919). Кафка зізнавався, що тричі змінював своє ставлення до юдейства і пояснював це батьківським впливом – тим, що батько, дорікаючи йому за невиконання належного, сам не сповідував того, що виконував [1, с. 1065–1069].

Та насамперед історія заглиблення в духовну традицію у викладі Кафки постає як процес усвідомлення особистої провини. З

⁵ Це дуже нагадує зміст сучасних дискусій про "російського" й "українського" Гоголя.

⁶ Можливо тому, втрачаючи духовні орієнтири, ми тримаємося за національні, як у випадку з Гоголем.

⁷ Хаскала (давньоєвр. – "Просвітництво") – рух серед євреїв Європи, що тривав з XVIII ст. і був спрямований на культурну асиміляцію єврейства.

⁸ Хасидизм ("хасид" – давньоєвр. – "благочестивий") – народний релігійний рух, що був започаткований Ба'ал-Шем-Товом (Ісраелем бен Еліезером) у XVIII ст. серед євреїв України і став найчисельнішою течією в сучасному юдействі.

дитинства Франца охоплювало почуття провини перед батьком, як вищою інстанцією, що була посвячена в таємне знання (храмової служби, Святого Письма) і водночас навіювала синові страх перспективою його долучення (наприклад, читанням сувоїв Тори) [1, с. 1065–6].

З роками він почувався винним через провину батька, що майже втратив віру і в прагненні принаймні дотримуватися правила не зміг дати синові справжнього релігійного виховання. Францові батьків спадок, що зводився до виконання приписів, видавався тягарем. "Я не знав, що еще можно сделать с этим грузом, – писав він, – кроме как пытаться побыстрее избавиться от него; именно это избавление и казалось мне наиболее благочестивым актом" [1, с. 1066].

Згодом таке ставлення до батькової провини сприйматиметься Кафкою як його "зловмисна зрада" батька [1, с. 1066]. А "пошук спасіння в юдаїзмі" обернеться для нього відчуттям метафізичної провини – гріха. Бо батькові сподівання щодо виконання синівського обов'язку чи укладання шлюбу, що їх нездатний був справдити Франц, отримують законні підстави і призведуть до його конфлікту з Законом⁹.

Тож не випадково образ батька в "Листі" набуває атрибутів Творця, а відступництво Кафки – масштабів гріхопадіння. "Если бы мир состоял только из Тебя и меня – а такое представление мне было очень близко, – писав Кафка, – тогда чистота мира закончилась бы на Тебе, а с меня, по Твоему совету, началась бы грязь" [1, с. 1077]¹⁰.

Стосунки з батьком, що їх намагався з'ясувати Франц за допомогою свого писання [1, с. 1069], були своєрідною проекцією його взаємин з юдаїзмом. У листі до М. Брода (в червні 1921 р.) Кафка зізнався: "Больше, чем психоанализ, мне в данном случае нравится сознание, что этот отцовский комплекс, которым кое-кто духовно питается, относится не к невинному отцу, а к еврейству отца. Уйти от еврейства, по большей части при неявном согласии отца (эта неявность была возмутительна), хотело большинство начавших писать по-немецки, они этого хотели, но задними лапками прилипли к еврейству отца, а передними не могли нащупать никакой новой

⁹ В юдаїзмі шлюб вважається священним обов'язком чоловіка, бо благословляючи свої творіння, Господь звелів їм плодитися [Бут. 1:28]. А заповідь з першої Скрижалі Завіту: "Шануй батька свого і матір свою, і добре тобі буде, і довго житимеш на землі" [Вих. 20:12] визначає взаємини з Творцем: нешанобливе ставлення до батька є злочином проти Бога.

¹⁰ Зі зниженою конотацією ця ж думка відтворена у "Перевтіленні", де яблуко, кинуте батьком (гріх прабатьків), застрягло і загнилось у тілі сина-комахи, що втратив подобу Творця.

опоры¹¹. Отчаяние, порожденное этим, служило для них вдохновением..." [7, с. 326].

Відчай, про який ідеться, став домінантою не лише духовного самовизначення Кафки, а й станом усього сучасного йому покоління європейського єврейства. Негативне віддуння руху Хаскали, прихильники якого ("маскилим" – давньоєвр. "просвічені") закликали євреїв відмовитися від традиційного мислення і долучитися до світової культури, поступово призводило до обернення юдаїзму в світську традицію і до втрати єврейством його духовної ідентичності.

В цьому контексті втеча Карла Росмана з батьківської домівки до Америки (Нового Світу) може читатися як спроба героя уникнути свого призначення, що стає ерзацом його духовного шляху (до Обіцяної Землі)¹². В проекції "Листа до батька" роман "Зниклий безвісти" – це втілення Кафкою його дитячих страхів. На відміну від інших Кафкових героїв, Карл ще не відчув на собі усього тягара Закону, а тому ще невинний. "Росман и К., – зазначає Кафка у щоденнику, – невинный и виновный, в конечном счете, оба равно наказаны смертью, невинный – более легкой рукой, он скорее устранин, нежели убит..." [2, с. 267].

"Процес" відтворює той етап духовного самовизначення Кафки, коли гніт батькового Закону позбавляє його життя. Йозеф К. в інший спосіб опирається призначенню – припису всюдисущого Суду: з'ясування ним своєї провини (невиконання Закону) і стає її спокутою, так що лише згода з вирокком може зупинити процес. Та ж ситуація повторюється у новелі "Присуд"¹³, де провинна Георга перед батьком спокутується виконанням батькового вироку.

В обох випадках смерть має ритуальний характер очищення. У "Процесі" страта Йозефа К. в нагадує жертвоприношення – заклання жертвовної тварини, а занедбана каменяря, де все відбувається, – зруйнований Єрусалимський Храм. Кам'яна брила, на котру кладуть приреченого, є водночас і Скрижаллю Завіту¹⁴ – початком шляху до Творця, і вітарем (Святая Святих)¹⁵ – його кінцевою метою. У

¹¹ Ентомологічні асоціації знову нагадують перевтілення Грегора Замзи в комаху зі слабкими й водночас липкими лапками.

¹² Одним з таких просвітницьких проєктів була ідея Т. Герцля щодо створення єврейської держави за світським зразком в Аргентині, поза межами Обіцяної Землі.

¹³ Що так само була пов'язана з розірванням заручин Франца з Феліцією.

¹⁴ "Что означают вчерашние констатации сегодня? Они означают то же самое, что и вчера, они верны, – вот только кровь сочится между большими камнями Закона" [2, с. 322].

¹⁵ Сказав Господь Мойсею: "Если же будешь делать Мне жертвенник из камней, то не сооружай его из тесаных. Ибо, как скоро наложишь на них тесло свое, то осквернишь их" [Вих. 20:25].

"Присуді" самогубство Георга, що кидається з мосту, співвідноситься з обрядом Ташліх¹ – символічним скиданням своїх гріхів у воду в перший день Рош-га-Шана (Нового року).

В обох творах міра провини і покарання визначається батьком: гріх прабатьків, що успадковується кожним коліном, водночас спричиняє провину і стає засобом покарання. У "Процесі" на причетність батькового роду опосередковано натякає знаряддя страти – ніж м'ясника². У "Присуді" втіленням батькового боргу стає сам батько, чия нечиста білизна загострює синове відчуття провини. Незадовго до виконання присуду Георг піднімає батька на руки, як дитину, неначе зважаючи цей тягар перед тим, як його позбутися.

Обох героїв споріднює і міра беззаконня: гріх настільки іманентний їхній природі, що викоринити його можливо лише разом з ними. Тому Георг приймає кару водою, ховаючи в ній свою провину, а Йозеф К., помираючи від ножа, уподібнюється нечистій тварині: " – Как собака, – сказал он так, как будто этому позору суждено было пережить его" [1, с. 252]³. В "Листі до батька" Кафка знову повторює ці слова як вираз набутого ним безмежного почуття провини [1, с. 1064]⁴.

Роман "Замок" відтворює метафізичну проекцію самовизначення Кафки і його усвідомлення духовної провини – перед Творцем. В "Замку" вже не йдеться про звинувачення і страту, а покарання не приходять іззовні. Натомість землемір К. сам ставить під сумнів своє призначення Замком і законність перебування в Селі. Образ Замку – це та ж Брама Закону, відкрита для селянина у "Процесі". Син кастеляна Замку, який повідомляє новоприбулому землемірові: "Эта Деревня принадлежит Замку, и тот, кто здесь живет или ночует, фактически живет и ночует в Замке" [1, с. 253], – виконує ту ж роль, що і сторож біля Брами, попереджаючи героя про дозвіл.

Незважаючи на покликання, і селянин, і землемір не наважуються наблизитися до мети, тому решту життя чекають нового

¹ Ташліх (давньоєвр. – "кидати") – походить зі слів пророка Міхея: "І Ти (Бог) кинеш їх гріхи у глибини моря" [Міх. 7:19].

² Відомо, що Герман Кафка був сином сільського різника.

³ В його словах також вчувається натяк на батька, що відгукнувся на дружні зв'язки Франца Франца з єврейськими акторами прислів'ям: "Заснеш із собаками – прокинешся з блохами" [1, с. 1044].

⁴ Можливо, кількість сторінок у рукописі роману (316) не випадково є зворотним відбитком числа заповідей (613) у талмудичному викладі, вказуючи на "повноту невиконання" Закону.

припису¹. Їхнє очікування, що віддаляє їх від Творця – це і є вирок. Вирок – людині, приземленій першородним гріхом, що зробив істину неочевидною для неї, а тому спонукає її постійно переконуватися в тому, що є істина?; або ж постійно вагатися: що, є істина?²

Землемір К. уособлює ідею обраності – як той, що наслідують землю, але не здатний виконати покладену на нього місію, Він і сам не певний, що є землеміром. А його недолугі спроби дістатися Замку чужими стежками не просто виводять його на хибний шлях, а й укорочують йому життя.

Мойсей, що був прообразом землеміра К, також мусив міряти Обіцяну Землю разом з народом, що всупереч волі Творця, не зважився туди увійти [Числ.]. Він і сам не наслідував землю, бо поділяв зі своїм народом його провину перед Творцем [Втор.]. Однак Кафка вбачав у його долі передусім трагічну недосяжність Святої Землі: "Моисей не дошел до Ханаана не потому, что его жизнь была слишком коротка, а потому, что она человеческая жизнь" [2, с. 317].

Як і Мойсеєві, Кафці судилося бути сином обраного народу, що забув про свою обраність. Його герої, звідусіль гнані і переслідувані, покійно приймають присуд або приречено чекають на вирок. Вони не здатні бодай наблизитися до Божественного Сяйва Закону, що світить крізь відчинену Брамю. Духовне покликання не стає для них джерелом надії, а навіть лише страх і відчай. Своє єврейство Кафка сприймав як вирок, винесений Богом, котрий неможливо відмінити. Бо людина неспроможна виконати Закон, а іншого шляху до Бога не існує. "Есть цель, но нет пути; – писав Кафка, – то, что мы называли путем, – это промедление" [1, с. 1013].

P. S. – Нет, – сказал священник, – вовсе не надо все принимать за правду, надо только осознать необходимость всего". Ф. Кафка. "Процесс" [1, с. 246].

Література

1. Кафка Ф. Избранное / Ф. Кафка. – СПб., 1999.
2. Кафка Ф. Дневники / Ф. Кафка ; пер. с нем. Е. А. Кацевой. – М., 1998.
3. Волощук Е. Хроника странствий духа. Этюды о Франце Кафке / Е. Волощук. – К., 2001.

¹ Єврейська ідіома, котру, на думку Сінтії Озик, Кафка міг мати на увазі в образі селянина, – "людина з села" (am ha'aretz – дослівно – "людина з землі" – Л. О.) означає грубе чуттєве сприйняття світу, непроникне для поклику Духу [8].

² У щоденнику за 10 лютого 1922 р., під час роботи над романом, Кафка наводить притчу про вояків, що проходячи повз хатину полководця по черзі виходять із колони і заглядають у вікно, втискаючи обличчя в шибку, аби переконатися, чи він там ще є? [2, с. 332–333].

4. Брод М. Франц Кафка. Биография / М. Брод // О Франце Кафке. – СПб., 2000.
5. Беньямин В. Франц Кафка / В. Беньямин. – М., 2000.
6. Блум Г. Кафка: канонічна наполегливість та "непорушність" / Г. Блум ; пер. з англ. під заг. ред. Р. Семківа // Західний канон: книги на тлі епох. – К., 2007. – С. 514–531.
7. Кафка Ф. Дневники. Письма / Ф. Кафка. – М., 1995.
8. Озик С. Невозможность быть Кафкой [Електронний ресурс] / С. Озик. – Режим доступу:
<http://spintongues.vladivostok.com/ozick.htm>. – Назва з екрана.